

Антоніна Бадан

БАДАН Антоніна Анатоліївна — кандидат філологічних наук, професор, завідувач кафедри ділової іноземної мови Національного технічного університету «ХПИ», м. Харків. Сфера наукових інтересів — проблеми глобалізації, крос-культурні дослідження, теорія мовної комунікації, компаративний аналіз національних культур, трансформаційні зміни в Україні.

ТРАНСФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Фундаментальні трансформації, що відбуваються в нашому соціумі під впливом глобальних крос-культурних процесів протягом останніх десятиріч, потребує особливо пильної уваги до проблем формування нової національної ідентичності. У попередній статті [2] ми вже розглядали цю проблему в діахронічному аспекті. Не менш важливим є її синхронічний аспект, в якому має сенс зосередитися на параметрах етнічного самовідчуття та самоідентифікації.

Незважаючи на очевидну кризу особистої ідентичності, більшість громадян в етнічному плані ідентифікують себе без особливих вагань. Однак моделі української ідентичності суттєво варіюються в залежності від регіонів України: Східного, Південного, Центрального і Західного.

Як свідчать дослідження Н. Победи, визначені види самоідентифікації розподіляються як «громадянин України», «радянська людина», «представник певної етнічної групи», «представник території та місця проживання», «європеець» і навіть «громадянин світу» чи «представник людства» [15, с.82]. Висновки автора за результатами опитувань мають громадянсько-політичне забарвлення: принципове значення для самоідентифікації мають характеристика соціальної пам'яті і фактори громадянської історії. Робочою гіпотезою цього дослідження є таке твердження: «...якщо соромитися певних віх історії країни і діяльності держави громадяни будуть частіше, ніж пишатися історією і внеском у загальносвітову скарбницю культури, то громадянськість набуде специфічних властивостей і інститути країни встануть перед проблемою конструювання нової ідентичності. Рівною мірою це стосується ситуації розбіжності регіонів України за основними знаковими історичними та громадянськими подіями» [15, с.83].

Аналіз спостережених тенденцій розвитку ідентичностей показує, що для подальшої консолідації суспільства необхідно виробити чіткі і науково обґрунтовані уявлення про співвідношення між громадською та етнічною ідентичностями [3, с.91]. Інші автори, навпаки, підкреслюють необхідність розв'язання питань ідентичності в умовах полікультурності [6, 9, 18].

Дійсно, Україна як перехрестя Азії та Європи є строкатою картиною етносів, релігій і культур. Але на відміну від, наприклад, Сполучених Штатів, які є «транс-етнічною нацією» з ліберальними ідеями розмивання етнокультурних кордонів і створення над-етнічних угруповань зі спільними рисами громадянства [6], українська мультикультурність не є гармонійною [18, с.11]. Сьогодні українська ситуація, попри існування суверенної України, все ще несе на собі відбиток «радянського інтернаціоналізму» при спробах побудувати етнонаціональну державу. Розв'язання національних питань у Радянському Союзі пройшло кілька жажливих стадій — від сталінських переселень народів до ситуації останніх десятиліть перед розпадом СРСР, яку відомий сатирик М.М. Жванецький охарактеризував так: «Загострилася дружба народів...»

«Що робити?» Споконвічне питання, на яке сучасність дає різноманітні відповіді. «Діалог культур і гуманітарне мислення» [18], «Розуміння самої української нації як поліетнічної спільності» [16], «Формування національно-громадянської ідентичності задля формування соціальної солідарності» [20], «створення державою політичної нації» [1], «нагальна необхідність орієнтуватись у чужому досвіді (американському мультикультуралізмі)» [10, с.12], і багато інших відтінків однієї і тієї ж ідеї: український світ багатокультурний, він потребує

розуміння і толерантного ставлення до національних меншин, консолідації задля виживання в рамках створеної держави і пошуку свого достойного місця в Європейській і світовій спільноті.

Але окреслені проблеми торкалися лише трансформаційних процесів, що були викликані в Україні розпадом СРСР. Іншою, не менш важливою проблемою, що впливає на ідентифікацію громадян, є наступ глобалізації.

Сучасність з її відмовою від ідеалів суспільства минулих сторіч — це характеристика загального стану постмодерну. Головною проблемою епохи постмодерну є ставлення до глобалізму: «ми не просто живемо в ситуації постмодерну — на цю ситуацію накладають свій відбиток проблеми прискореної глобалізації»[14, с.13].

Прискорення глобалізаційних процесів призводить до прискорення внутрішніх трансформаційних процесів. Хоча можна знайти аналоги сучасної глобалізації й у виникненні Великого Шовкового Шляху, і в поширенні радіо, але ці приклади не можуть бути порівняні з тим станом речей у світі, коли інформація не має кордонів, а транснаціональні корпорації проникають у найвіддаленіші кутки Земної кулі.

Глобалізація зрушила з місця цілі верстви населення в економічно відсталих та занепалих країнах, і ці люди вирушили в пошуках праці до більш розвинутих країн, у першу чергу до США і Західної Європи. Ці процеси не минули й Україну.

На сьогодні можна розглядати проблему міграції в Україні принаймні у двох площинах: еміграції наших співвітчизників у пошуках кращої долі та використання території України для тимчасового перебування емігрантів (здебільшого нелегальних) з Азії та гарячих точок колишнього СРСР. І перший, і другий чинники дуже помітно змінюють соціально-культурну ситуацію, так само як і менталітет місцевого населення [24, с.33].

Ще в недалекому минулому запопадливе ставлення до будь-якого іноземця в країні було нормою. Все краще було для туристів: комфортабельні готелі, транспорт, спеціально підготовлені зустрічі з представниками влади, показові заходи тощо. Було суворо заборонено висвітлювати негативні сторони радянського життя, а іноземців пускати у ті непридатні місця, яких можна було соромитися. Розроблялися спеціальні маршрути екскурсій, ретельно перевірялося кожне слово, яке мало бути сказане у присутності іноземців. Водночас існував різкий контраст у ставленні до свого населення: влада не переймалася комфортом для своїх громадян, і в цьому протиставленні «іноземець — українець» формувалася комплекс меншовартості.

Тут знову варто звернутися до висновків вже цитованого вище автора про цілу низку меншовартостей українського народу з давніх-давен: «українське самопригноблення» викликає зовсім однозначні асоціації з комплексом української меншовартості. Сьогодні ми найбільше приділяємо уваги комплексу «малоросійства», найбільше виявленого, але не варто забувати, що в різні історичні періоди українська меншовартість набувала форми не лише малоросійства, але й малопольськості, малоавстрійськості і навіть малорумунськості (!), наша діаспора активно підпадала під комплекс малогерманськості та малоанглійськості. А зараз формується такий собі новий феномен «малоамериканськості» та «малоєвропейськості»[12, с.92].

Отже, ефект «відкритого світу» після падіння залізної завіси спрацював у протилежний бік: замість відчуття розправлених крил і свободи настало усвідомлення свого далеко не почесного місця у світовій спільноті і дуже туманних перспектив інтеграції у високорозвинуте співтовариство європейських держав.

Нова ситуація з наявністю в Україні великої кількості іноземців різних прошарків — від дипломатів та місіонерів до нелегальних іммігрантів та біженців — дуже швидко розбила міф про «вищість» іноземця, демонструє, що всі люди мають більше спільних рис, ніж таких, що їх відрізняють один від одного, а з іншого боку, призвичаїла місцеве населення до співіснування представників різних культур не в статусі гостя, а в статусі постійного мешканця, бодай на декілька років. Цей чинник знову спрацьовує на противагу попередньому міфowi про зверхність іноземця, а саме, навіть на усвідомлення деяких власних переваг (типу «наші жінки найгарніші у світі», «наші студенти розумніші», «наші моральні цінності вище», «наші харчі кращі» тощо).

Водночас тимчасова еміграція у пошуках праці в Італії, Португалії, Іспанії, Туреччині,

Греції, Польщі, Словаччині, Чехії, Німеччині вже охоплює більше десяти мільйонів українських громадян, а малокваліфікована низькооплачувана робота знову ж таки нагадує нашим співвітчизникам про їхню меншовартісність.

Слід привернути увагу до похідного від комплексу меншовартості феномена: появу в багатьох людей інших комплексів, відсутність природної, ненапруженої поведінки у присутності іноземців. Ця риса була притаманна більшості місцевого населення ще за радянських часів. Вона не щезла й досі, проте трансформація свідомості і менталітету молодого покоління спричинила появу іншої, полярної риси — розкнутості на грані розбещеності, непритаманної українцям фамільярності, наслідування не кращих зразків масової культури західної молоді. Якщо раніше іноземці характеризували поведінку наших співвітчизників як «too formal» (занадто офіційну), то зараз вони спостерігають, що поведінка молоді є «too relaxed» (занадто розв'язна, що не визнає жодних правил). Остання якість є свідченням трансформації ідентичності, появи індивідуалізму аж до екстремальних проявів, що зазвичай характеризують гострі фази соціального розвитку.

Важливою рисою є також те, що здебільшого трансформації в бік індивідуалізму зазнає молодь, а не старше покоління, саме тому, що її життя було вже за часів стрімкої глобалізації з потоком західних зразків поведінки їх ровесників через засоби масової інформації та Інтернет, з духом свободи і демократії, що пов'язав у перші роки встановлення української суверенності, проникненням транснаціональних компаній на територію України і запозиченням норм і стандартів західного стилю життя та менеджменту.

Проблеми особистої ідентичності, що належать до проявів глобальних культур (індивідуалізм, трайбалізм і колективізм), пов'язані насамперед з глобалізаційними і внутрішніми процесами в економіці і мають темпоральний характер. Як свідчать соціокультурні процеси в Західній Європі, ті країни, які нещодавно вважались трайбалістськими (Франція, Іспанія, Італія), переживають процес трансформації у бік індивідуалізму саме через бурхливий економічний розвиток, який вивільняє особистість з родинних взаємозумовленостей і дає змогу розвиватися самотужки [25].

Натомість, проблеми етнічної та національної ідентичності можуть бути розв'язані не тільки з перебігом часу, але насамперед зусиллями самої нації. Що маєтсья на увазі? Йдеться про зусилля вчених і освітян знайти шляхи подолання однієї з найбільшостих криз ідентичності — етнонаціональної.

У сучасній вітчизняній літературі на сьогодні запропоновані два основних способи розв'язання цієї проблеми. Перший — це створення сильної політичної нації, тобто подолання кризи на засадах спільної громадянської ідентичності [7, 19, 21, 16, 3]. Інша група дослідників схиляється до вирішення проблеми на засадах «...не єдності маси індивідів, зайнятих пошуками однієї цивілізаційної мети, а скоріше співтовариства різних культур» [17, с.53; див. також 4; 10; 18].

Кожна з названих груп дослідників справедливо посилається на світовий досвід як у питанні становлення нації, так і в питанні побудови в Україні демократичної моделі мультикультуралізму. Проте, на нашу думку, у таких «чистих» підходах не вистачає важливого компонента усвідомлення можливості взаємної додатковості їх обох. Адже ніщо не завадить представникові окремого етносу, бодай навіть національної меншини, мати «парасолькову» ідентичність як громадянина України. І тим паче, ніщо не заважає розбудові мультикультуралізму в умовах створення української « політичної» нації. Саме так розглядає проблеми етно- і національної ідентичності В. Малинкович: «...потрібно будувати націю з орієнтацією на полікультуралізм» [14, с.16]. Характерно, що і в першому, і в другому випадку необхідна наявність державної політики, свідомої і послідовної у своїх заходах щодо створення як української громадянської нації, так і збереження всього культурного розмаїття.

Однією з ознак як етно-, так і національної ідентичності є мовна ідентичність, адже мова є відображенням історії та культури народу. Більш того, як слушно вважав ще В. Гумбольдт, «...різні мови є для націй органами їхнього оригінального мислення і сприйняття...» [8, с.324]. Проте поняття «мова етносу» і «національна мова» не є тотожними, тому що остання постає

лише в період становлення нації.

Автори дослідження з мовної ідентичності в Україні С. Бойко і Т. Воропаєва [5] підкреслюють, що на шляху етнічної самоідентифікації головну роль відіграють не об'єктивні чинники типу генетичної спадковості, місця народження, антропологічного типу, мови і т. ін., а саме суб'єктивні, і передусім самосвідомість людини.

Щодо мовного питання, вищеназвані дослідники дійшли висновку, що для росіян рідна мова, мова спілкування і мова навчання збігаються і всі три позиції мають безпосередній вплив на внутрішню (суб'єктивну) ідентичність. У всіх інших національних групах цього збігу немає, тому що більшість респондентів обирає мовою міжетнічного спілкування російську, незважаючи на етнічне походження. Зокрема, хоча більшість етнічних українців називає рідною мовою саме українську (96%), але й серед них у спілкуванні переважає російська мова (56%) [5, с.131].

Отже, порівнюючи українські моделі ідентичності за статистичними даними Н. Победи і наведені мовні характеристики, можна стверджувати, що як національна, так і мовна самоідентифікація громадян України базується на різних параметрах. Якщо для визначення національної ідентичності головними є місце народження або походження, тобто матеріальна складова, то для мовної самоідентифікації такими параметрами є рідна мова, мова спілкування та мова навчання.

Проте, як відзначають науковці, трансформація моделей самоідентифікації виводить на перший план інші цінності типу прав людини, здоров'я, суспільної ситуації миру, стабільності та впевненості у собі.

Видається, однак, природним, що процеси глобалізації і локалізації йдуть не просто поряд один з одним, паралельними курсами. Наші сучасники вже оцінюють цю дихотомію як неминучу [11; 21]. Але це навіть не паралельні, а взаємодіючі курси: кожний крок глобального просування супроводжується якоюсь формою локалізації, і в соціокультурних процесах спостерігається відмова від уніфікації і визнання множинності як принципу організації життя. Наявність дихотомії глобалізація (локалізація та національна консолідація) культурна поліфонія ще раз підкреслюють філософську нерозривність понять цілого та частки, а також природність концепції мультикультуралізму як фактора локалізації.

З іншого боку, динаміка розвитку, плинність, нестабільність усіх типів розглянутих ідентичностей свідчить про перехідний період соціокультурного становлення в Україні.

Підсумуємо розглянуті процеси:

1. Особистісна, національна і громадянська ідентичності в Україні перебувають у стані кризи через нестабільність економічного і політичного становища.

2. На початку ХХІ сторіччя спостерігається відновлення ідентифікації за етнічною ознакою на відміну від попередньої — «радянської людини», і водночас співіснування ідентифікацій як у бік генералізації («людина світу», «європеець»), так і в бік специфікації («представник регіону», «киянин», «одесит»)тощо.

3. Для переборення кризи політичної ідентичності необхідно створення соціально-економічних передумов достойного і вільного розвитку як титульної нації, так і національних меншин, паралельно з державними і правовими зусиллями у взаємододаткових напрямках до реалізації ідеї консолідації і піднесення політичної української нації і втілення ідей етнічної толерантності і мультикультуралізму.

Література

1. Антонович М. Співвідношення понять «народ» і «нація» у національному та міжнародному праві // Україна в сучасному світі. Конференція випускників програм наукового стажування у США. — Київ, 2003. — С.56 — 63.
2. Бадан А.А. Соціально-історичні трансформації української ідентичності.
3. Беліцер Н. Українська, російська і «радянська» ідентичності в сучасній Україні // Україна — проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. Конференція випускників програм наукового стажування у США. — Київ, 2003. — С.86 — 93.

4. *Богачевська-Хом'як М.* Виступ на семінарі «Багатокультурність і становлення сучасного демократичного суспільства / Збірник матеріалів семінару Київського проекту Інституту Кеннана, 28 лютого 2003 р. — Київ, 2003. — С.18 — 21.
5. *Бойко С., Воропаєва Т.* Мовна ідентичність та національна самосвідомість громадян України // Українознавство — 2003. Календар-щорічник — Київ, 2002. — С.128 — 134.
6. *Висоцька Н.* Конституювання ідентичності в політкультурному просторі як об'єкт теоретичної рефлексії // Україна — проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. Конференція випускників програм наукового стажування у США. — Київ, 2003. — С.6 — 10.
7. *Висоцька Н.* Виступ на семінарі «Багатокультурність і становлення сучасного демократичного суспільства / Збірник матеріалів семінару Київського проекту Інституту Кеннана, 28 лютого 2003 р. — Київ, 2003. — С.22 — 27.
8. *Гумбольдт В.* О влиянии различного характера языков на литературу и духовное развитие // В.Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. — М., 1984. — С.324 — 326, С.324.
9. *Денисова Т.* Американська аранжировка української ідентичності або: image України у новітній літературі США // Україна — проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. Конференція випускників програм наукового стажування у США (Львів, 18 — 21 вересня 2003 р.). — Київ, 2003. — С.26 — 32.
10. *Денисова Т.* Виступ на семінарі «Багатокультурність і становлення сучасного демократичного суспільства / Збірник матеріалів семінару Київського проекту Інституту Кеннана, 28 лютого 2003 р. — Київ, 2003. — С.2 — 12.
11. *Денисова Т.* Глобальне і локальне: параметри культури // Україна в сучасному світі. Конференція випускників програм наукового стажування у США. — Київ, 2003. — С.85 — 95.
12. *Дичковська Т.* Український індивідуалізм і проблема державотворення // Філософська думка №4. — 2003. — С.90 — 102.
13. *Колодій А.* Радянська ідентичність та її носії в незалежній Україні // Україна в сучасному світі. Конференція випускників програм наукового стажування у США. — Київ, 2003. — С.35 — 56.
14. *Малинкович В.* Виступ на семінарі «багатокультурність і становлення сучасного демократичного суспільства / Збірник матеріалів семінару Київського проекту Інституту Кеннана, 28 лютого 2003 р. — Київ, 2003. — С.12 — 18.
15. *Побєда Н.* Моделі української ідентичності // Україна — проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. Конференція випускників програм наукового стажування у США — Київ, 2003. — С.78 — 93.
16. *Римаренко С.* Українська політична нація — міф чи реальність? // Україна в сучасному світі. Конференція випускників програм наукового стажування у США. — Київ, 2003. — С.7 — 23.
17. *Сиваченко Т.* Виступ на семінарі «багатокультурність і становлення сучасного демократичного суспільства / Збірник матеріалів семінару Київського проекту Інституту Кеннана, 28 лютого 2003 р. — Київ, 2003. — С.44 — 53.
18. *Соломадин І.* Гуманітарне мислення у пошуках ідентичності на «болючих швах» політкультурності // Україна — проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. Конференція випускників програм наукового стажування у США — Київ, 2003. — С.10 — 16.
19. *Стус Д.* Виступ на семінарі «Багатокультурність і становлення сучасного демократичного суспільства» / Збірник матеріалів семінару Київського проекту Інституту Кеннана, 28 лютого 2003 р. — Київ, 2003. — С.42 — 44.
20. *Федотова В.Г.* Российское развитие в условиях глобализации // Философские науки. — Київ, 2001 — № 1. — С.5 — 18.
21. *Філіпнова О.* Національна ідентичність в умовах множинності ідентичностей // Україна в сучасному світі. Конференція випускників програм наукового стажування у США. — Київ,

2003. — С.24 — 34.

22. *Філіппова О.* Політика ідентичностей і фактори консолідації українського суспільства: ситуація прикордонного регіону // Українсько-російське порубіжжя: формування соціального та культурного простору в історії та сучасній політиці / Збірник Київського проекту Інституту Кеннана та філософського факультету ХНУ ім. В.Н.Каразіна. — Київ, 2003. — С.49 — 58.
23. *Шинкаренко Ю.* Ідентичність і життєвий світ у контексті сучасних цивілізаційних змін // Філософська думка. — № 1 — Київ, 2002. — С.68 — 83.
24. *Войсун М.* Виступ на семінарі «Українсько-російське порубіжжя: формування соціального та культурного простору в історії та сучасній політиці» / Збірник Київського проекту Інституту Кеннана та філософського факультету ХНУ ім. В.Н.Каразіна. — Київ, 2003. — С.17 — 33.
25. *Dahl S.* Communications and Culture Transformation. Cultural Diversity, Globalization and Cultural Convergence // <http://www.stephweb.com/index.htm>

Надійшла до редакції 13.07.2004 р.